

BÉRES TIBOR – LUKÁCS GYÖRGY

KAMATOS PÉNZ A CSEREHÁTON¹

Bevezetés

Az Autonómia Alapítvány vezetésével 2005–2008 között egy roma munkanélkülieknek szánt foglalkoztatási programot² vittünk végig a Cserehát településein. Ennek jegyében építőipari képzések zajlottak, majd egy foglalkoztatási blokk keretében a helyi roma lakosok házáinak felújítására került sor. Eredetileg szintén a program része lett volna egy mikrohitelzési pilot programelem is, melyet azonban végül más forrásokból finanszíroztak. A program végrehajtásának három éve alatt folyamatosan beleütköztünk a helyi roma lakosok kiszolgáltatottságába a pénzügyeik terén. E mögött egyrészt az alacsony szintű háztartási bevételeket álltak, másrészt pedig az, hogy egyre nagyobb mértékben terjedtek az az uzsorakölcsönök, és egyre jelentősebbé vált az uzsorásoktól való függés.

Az uzsora megjelenése két dolgot jelez tisztán: a társadalom legelesettebb, leghátányosabb és legkiszolgáltatottabb csoportjai számára a szociális védőháló nem létezik, illetve nem nyújt tényleges védelmet; másrészt, hogy körükben közösségi értékek és elvek helyett az anómia vált uralkodóvá. Közösségeik sokkal inkább tekinthetők kívülről – a többségi társadalom által – konstruált, rájuk erőltetett normák szerint működő egységeknek, semmint belső, közös értékek mentén szerveződő csoportokként. A szegénység nem új társadalmi jelenség, legfeljebb annak mértéke, a társadalmi különbségek viszonya időről-időre változik. Ugyanakkor annak a társadalmi szolidaritásnak, amely – szociográfiai leírások szerint – hosszú ideig működött, egyfajta sajátos védőhálót alkotva a szegénységben élő csoportokon belül, ma már szinte nyomát sem találjuk.

A szegénység csak az egyik kulcsfogalom az uzsora témáját illetően, a másik, a talán sokkal inkább meghatározó az anómia, ami egy társadalmi csoport alapvető szöveteinek meggyengülésére, hiányára utal. Egyre kevésbé van a rokonsági kötelekekre, szomszédságra való támaszkodás, az egymásrautaltságból adódó összetartás; krízishelyzetek vannak és az ezeket kihasználó alá-fölérendeltségi viszonyok. Az uzsorások a szegénység helyi vámszedői, rendszerint maguk is annak a közösségnek a tagjai, ahonnan klienseik verbuválódnak. Az uzsora, a pénz mindenek feletti uralma a legközelebbi családi, rokonsági, baráti kötelekeket is felülírja. Ez nem következik csupán az anyagi szegénységből, ennek a helyzetnek a kialakulásához egy sokkal mélyebb társadalmi szegénységen keresztül vezet az út.

¹ A tanulmány az *Esély*: társadalom- szociálpolitikai folyóiratban megjelent Kamatos pénz a Cserehátton (2008. 19. 5. 71–97.) átdolgozott verziója.

² EQUAL program keretében megvalósított BRIDGE Fejlesztési Partnerség azonos nevű programja. Részletesebb információk a programról a www.equalhungary.hu oldalon találhatóak.

Az alábbiakban a pénzügyi kiszolgáltatottságnak erről az általunk legsúlyosabbnak ítélt fajtájáról lesz szó.

Az uszora meghatározása

„Uzsora: *Kölcsönadott pénz használati díjaként követelt aránytalanul és jogtalanul nagy kamat. Uzsorás az olyan ember, aki rendszeresen ad kölcsönt ilyen feltételekkel, kihasználva a kölcsönkérők szorult helyzetét. Latin eredetű szó ('usura'). Eredetileg kamatot jelentett.*”³

A köznyelvben az uszora szó jelentése az átlagostól, az általában elfogadottól jelentősen magasabb kamatra adott, általában illegális pénzkölcsönzést jelenti. Mi az alábbiakban a – viszonylag – kis összegű, szegénykultúrát jellemző kölcsönökhöz kapcsolódó uszorát fogjuk vizsgálni, míg a kvázi vállalkozási, befektetési célú magánhitelezés nem tárgya kutatásunknak. A továbbiakban az uszora kifejezés alatt a szegénykultúrához kapcsolódó pénzkölcsönzést értjük, ebben az értelemben használjuk ezt a szót. S bár az uszora szónak a magyar nyelvben több szinonimája is létezik, mi több helyen a Csereháton általánosan elfogadott *kamatos pénz* kifejezést fogjuk használni.

A következőkben áttekintjük, hogy kutatásunk során milyen és mennyire megbízható adatokat gyűjtöttünk, és hogy mely okok vezetnek annak a helyzetnek a kialakulásához, amelyben az uszorakölcsön tűnik az egyetlen járható útnak. Elemezzük magát az uszorát, mint pénzügyi szolgáltatást, majd olyan megoldási javaslatokat próbálunk összegyűjteni, melyek ebből a kiszolgáltatott helyzetből kivezethetnek.

Az adatok megbízhatósága és reprezentativitása

A BRIDGE Fejlesztési Partnerség vezetője, az Autonómia Alapítvány, a program kezdetén egy kérdőíves adatfelvételt bonyolított le, amely nélkülözhetetlen volt a program tervezéséhez. Ennek keretében 2005-ben felmértük a térség falvaiban élő roma háztartások jövedelmi viszonyait, fogyasztási szokásait, munkaerő-piaci helyzetét és lakáskörülményeit, majd a program végén – 2008 tavaszán – megismételtük az adatfelvételt. A kérdőíves vizsgálatokat kiegészítve, a második adatfelvétellel egy időben fókuszcsoportos vizsgálatot is végeztünk.⁴ Ez utóbbi célja az uszora jelenségének mélyebb feltérképezése volt. Az uszora-jelenség elemzéséhez kétféle adattal rendelkezünk: egyrészt a már említett kérdőíves felmérés háztartási szintű bevételi és fogyasztási adataival, másrészt fókuszcsoportos vizsgálat keretében felvett, hasonló struktúrájú adatokkal. Mindkét kutatásban ugyanazon kérdéssorokat használtuk a jövedelmi és a kiadási adatok gyűjtéséhez, vagyis ezek ebben a tekintetben összevethetőek.

³ <http://penzogy.uw.hu/fogalomtar.html>

⁴ 2005-ös felmérés: 30 település, településszintű kérdőíves felmérés, 200 háztartási szintű kérdőíves felmérés; 2008-as felmérés: 20 település, településszintű kérdőíves felmérés, 180 háztartási szintű kérdőíves felmérés, fókuszcsoportos vizsgálat 10 településen.

A két kutatás célcsoportja nem teljesen esik egybe, és bár a különbségek jelentéktelennek tűnhetnek, bizonyos szempontból meghatározóak. A kérdőíves vizsgálatban olyan válaszadók szerepelnek, akik részt vettek vagy az EQUAL vagy valamilyen hasonló képzési-foglalkoztatási programban;⁵ a fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat válaszadói azonban túlnyomórészt a munkaerő-piaci szempontból passzív csoportból kerültek ki.

A két adatfelvétel – a felvételek jellegével összefüggésben – kétféleképpen torzít. A kérdőíves felmérés személy-személy közötti találkozásokon alapult, míg a fókuszcsoporthoz tartozó felmérés – értelemszerűen – csoportos, irányított beszélgetést jelentett. A kérdőíves adatokban jellemzően magasabbak a bevallott jövedelmek és némileg alacsonyabbak a kiadások, a fókuszcsoporthoz tartozó felvétel esetében pedig mindez fordítottan jelenik meg. Vagyis válaszadóink, egy számukra amúgy mindennapi kapcsolatokat is jelentő referencia-csoport keretében, hajlamosak nem bevallani jövedelmeik egy részét, még ha ez nagyon alacsony is; míg kiadásaikkal, nehéz anyagi helyzetükkel szívesebben büszkélkednek. (A különbségeket az is magyarázhatja, hogy a háztartási kiadások esetében többszöri rákérdezésre jobban felszínre kerültek azok a kiadások, melyekre amúgy a válaszadó nem gondol a háztartás havi költségvetése kapcsán.) Az adatok elemzésekor a kapott válaszokat átlagoltuk. (A fókuszcsoporthoz tartozó kutatásnak természetesen nem kvalitatív adatgyűjtés volt a célja, ugyanakkor a részletesen lekérdezett jövedelmi-kiadási válaszokat nem szerettük volna figyelmen kívül hagyni.)

Adatfelvételeink nem tekinthetőek reprezentatívnak a teljes Cserehát roma lakosságára nézve, kutatásainkban ugyanis nem szerepelnek a térség városai.⁶ Ugyanakkor a legfontosabb jövedelmi és kiadási viszonyokat vizsgálva alapvetően homogénnek tekinthetjük a mintáinkat: a Cserehát kistérségeiben élő, többgyerekes roma háztartások, melyekben jellemzően senki sem rendelkezik stabil, kiszámítható és legális munkajövedelemmel. A munkaerőpiacra való kapcsolódást a különböző munkaerő-piaci programokban való részvétel (ezek elsősorban közhasznú foglalkoztatási programok), illetve a fekete- és szürkegazdaságban elérhető munka jelenti. A vizsgált háztartások jövedelmeit alapvetően a munkaerő-piaci támogatások és a szociális transzferek határozzák meg. Vagyis a háztartások bevételi oldalát – jó közelítéssel – becsülni tudjuk a városok roma lakosait tekintve is, a kiadásaikat azonban nem.⁷

Felméréseink adatait a KSH és a TÁRKI lakossági és háztartási felméréseivel tudjuk egybevetni.

⁵ A mintában szerepelt egy olyan kontrollcsoport, amelynek tagjai képzési-foglalkoztatási programokat tekintve passzívak voltak az elmúlt két évben.

⁶ Mivel a BRIDGE program a falvakra koncentrált, ezért a programhoz kapcsolódó kutatások is ehhez a települési szinthez igazodtak. Mindennek elsősorban a számosság jelentette az okát, hiszen egy foglalkoztatási pilot program kezelhetetlen lett volna a városokat is bevonva. Másrészt a falvak lakosai hátrányosabb helyzetben vannak a városiakhoz képest, még a Cserehát viszonylatában is.

⁷ Azzal az előfeltevéssel élünk, hogy a városokban valamivel könnyebb alkalmi munkákhoz jutni, esetleg magasabb napszámot kialkudni. A kiadási oldal is csökkenhet az utazással kapcsolatos költségekkel, valamint az élelmiszerek is alacsonyabb áron vásárolhatók meg. Ugyanakkor a városi lét magasabb kommunális költségekkel járhat együtt, de ezekről nem rendelkezünk pontos adatokkal.

A roma háztartások főbb demográfiai jellemzői

A roma háztartások nagyságát vizsgálva azt találjuk, hogy elsődlegesen a nukleális családmóddal a leggyakoribb, ahol átlagosan 3 gyereket vállalnak a szülők.⁸ Kivételek természetesen vannak, de az 5 vagy 6 gyereket vállaló családok egyre ritkábbak, csakúgy, mint az több generáció együttélésével jellemezhető háztartások. Utóbbira elsősorban az életciklusok meghatározott szakaszaiban kerül sor: fiatalok költöznek össze, és amíg nem sikerül saját házhoz jutni, addig a szülőkkel közös háztartásban élnek; illetve 50 év körüli, vagy afeletti háztartásfők „vesznek magukhoz” idősebb, gondozásra, ellátásra szoruló rokonokat, ismerősöket. (Fontosnak tarjuk megjegyezni, hogy egy ilyen adatfelvétel szükségképpen egy időpontról nyújt egyfajta pillanatfelvételt. Kérdéseink között nem szerepeltek a háztartások jövőbeni tervei, így a további gyerekvállalás sem.)

Válaszadóink nagy többsége (95%) saját tulajdonú családi házban él. A lakáshelyzet a legtöbb esetben abban az értelemben megoldott, hogy a gyerekekkel is bíró fiatal párok viszonylag könnyen hozzá tudnak jutni szocpolos házakhoz. Az ingatlan bérlet nagyon alacsony számban fordul elő, és ugyancsak kevés – bár egy kicsit gyakoribb – a rokonok, ismerősök házában szívességi alapú használata. A fenti alaphelyzetek természetesen időről időre változhatnak – pl. a család egy része elköltözik, vagy különböző élethelyzetek miatt a háztartásfő hosszabb-rövidebb időre nem lakik a családdal – de ezek a helyzetek alapvetően ideiglenesek.

Mint az előzőekben már említettük, a családok többsége saját tulajdonú házban lakik, melyeket jellemzően vagy az elmúlt 10–15 évben építettek szociálpolitikai támogatás igénybevételével, vagy amelyek régi építésű – 100–120 éves – parasztházak. A régióban mindössze egy-két településen épültek az 1960-as években ún. „CS”-házak,⁹ telepek melyek azonban még a mai napig is állnak. Az átlagosnak mondható családi ház 60–70 m² közötti alapterületű, fürdő és WC nélküli épület. A szigetelés nélküli, rossz minőségű házakat rossz hatékonyságú dobkályhákkal és ún. masinákkal fűtik. A házak túlnyomó többsége nem rendelkezik sem víz-, sem fal-, sem tetőszigeteléssel. Ugyan a házak többsége komfort nélküli, az utóbbi 5–8 évben egyre többen építik ki az épületen belüli fürdőt és WC-t. (Ez utóbbi főleg azért jelzi jól válaszadóink kiszolgáltatottságát, mivel hivatalosan komfortosnak épültek házaik, a szocpolos házakat fürdőszobával vette át a helyi építési hatóság által. A szocpolos építkezés költségvetésébe azonban a fürdő nem fér bele, ezért ennek kiépítését később, saját erőből, kölcsönökből tudják csak megoldani a tulajdonosok.) Mivel falusi környezetéről beszélünk, fontos megjegyezni, hogy a házak túlnyomó többségéhez nem tartozik sem gazdasági épület, sem háztáji föld, sem konyhakert. Vagyis az alapvető infrastrukturális háttere sincs meg egy esetleges háztáji, konyhakerti gazdálkodásnak, vagy állattartásnak. (Sajátságok, hogy sok helyen ugyan volna lehetőség a konyhakert művelésére, ezzel mégsem élnek a házak tulajdonosai.)

Az iskolai végzettséget tekintve a férfiak közül egyre többen rendelkeznek szakmával, ami általában szakmástitó OKJ-s képzések elvégzését jelenti. A nők túlnyomó többsége maximum az alapfokú iskolát fejezi be. Gyakori a korai iskolaelhagyás, ami elsősorban a középiskolás generációra jellemző, és rendszerint élettársi kapcsolatok kialakulásához

⁸ A háztartások átlagos nagysága 4,7 fő.

⁹ Csökkentett komfortfokozatú házak.

köthetően. A lányok többsége nem jelentkezik, és így nem is vesz részt a középfokú oktatásban, az esetek döntő többségében a korai családalapítás miatt.

Rendszeres és hivatalos munkajövedelemmel a roma háztartások nagy része (90%-a¹⁰) nem rendelkezik. A munkaerő-piachoz való kapcsolatukat a különböző foglalkoztatási programok, a helyi közhasznú programok, illetve a szürkegazdaság határozza meg. Utóbbi vagy helyi napszámot jelent – a Cserháton jellemzően erdészeti vagy építőipari munkát –, vagy egy vállalkozó „elviszi” az embereket egy- vagy kéthetes turnusokban Budapestre, illetve Nyugat-Magyarországra dolgozni. Mindez azért inkább szürke árnyalata a gazdaságnak, mert a folyamatos munkaügyi ellenőrzések miatt legalább a napi bélyeg beraasztását (vagy készenlétebe helyezését) az alkalmi munkavállalói könyvbe a munkaadók is szem előtt tartják. A napszám a térségben, a munka típusától és a munkaadótól függően, 3,5–6 ezer forint között mozog. A távoli – heti, kétheti hazautazással járó – munkával azonban akár napi 8–12 ezer forintot is meg lehet keresni. Vannak ugyan ennél magasabb napszám-ígéretes is, elsősorban építőipari szakmunkára, ezen ígéreteket azonban maguk az érintettek is kétségekkel fogadják, magyarán nem hiszik, hogy ezt a pénzt ténylegesen ki is fizetik nekik. Az ugyanis a helyiek munkatörténetének szerves és megkerülhetetlen része, hogy melyik munkán, melyik vállalkozó hogyan nem fizette ki őket, szerződés hiányában pedig futhattak a pénzüik után. Ez a mindennapi gyakorlatban annyit jelent, hogy a megállapodott napszámot ki nem fizető vállalkozót megpróbálják felkutatni, ami egy borsodi faluban élő embernek nem annyira egyszerű feladat (pl. Budapesten), így végül fizetés nélkül, vagy az előre kialakított pénzüik egy töredék részével utaznak haza.

A vizsgált térségben egy átlagos háztartás bevételi oldalára a szociális transzferek (rendszeres és eseti szociális segélyek, anyasági ellátással kapcsolatos járandóságok, illetve a családi pótlék) túlsúlya jellemző. Mindez azt is jelenthetné, hogy amennyiben a háztartás egy tagja munkához jut, akkor a család jövedelmi viszonya – és ennek szerkezete – alapvetően megváltozhat, ez azonban csak részben igaz. A háztartás jövedelmi szerkezete ugyan némileg megváltozik, de a bevételek nagyságrendje nem. A különböző szociális szabályzások miatt ugyanis amennyiben egy háztartás már rendelkezik munkajövedelemmel is, abban az esetben annak tagjai alacsonyabb szociális támogatásra jogosultak. Mindez jogosnak mondható, ugyanakkor többgyerekes családokról, illetve havi 25 ezer forintos szociális támogatásról és a minimálbért éppen meghaladó munkajövedelmekről van szó. Hasonlóképp visszásnak tűnik, hogy az 500 ezer forintot meghaladó autó tulajdonlása (vagy lízingelése) automatikusan a szociális támogatás megvonását vonhatja maga után. Mindez egy olyan régióban, ahol a munkához jutás egyik legnagyobb akadálya a munkahelyek hiánya (vagyis utazni kell ahhoz, hogy valaki munkához jusson.)¹¹

A jövedelmi viszonyokat vizsgálva válaszadóink a magyar társadalom legszegényebb 20 százalékába tartoznak: a háztartások egy főre jutó havi bevétele átlagosan 23 800 forint.¹² Ez a teljes hazai lakosság legalsó 2 jövedelmi tizedét jelenti. Lévén, hogy a munka-

¹⁰ E statisztikai adat a mintavételi eljárás miatt nem tekinthető reprezentatívnak. Eleve olyan válaszadókat is kerestünk, akik részt vettek foglalkoztatási programokban, vagyis ez a szám a valóságban még magasabb lehet.

¹¹ Ez a helyzet idén annyiban változott, hogy az adott értékhatárt 1 millió forintra emelték.

¹² Ez napi 5 USD-nek felel meg. Amennyiben ennek az összegnek a szórását tekintjük, akkor azt találjuk, hogy a „passzívok” között inkább a napi 2–3 dolláros bűdzsé az általános. Mindez azért érdekes, mivel az ENSZ szegénységgel kapcsolatos felméréseiben a napi 1–2 illetve a napi 3–4 dolláros jövedelmi szinteket vizsgálják,

helyek nagyon alacsony száma miatt a kétkeresős háztartás inkább csak a kivételt jelenti, ezért sem az alkalmi munkák, sem a hosszabb-rövidebb ideig tartó munkaviszony nem vezet a jövedelmi viszonyok ugrásszerű javulásához. Átlagban napi plusz 2–3 ezer forint a háztartás szintjén összességében csak minimális emelkedést jelent. (A be nem jelentett napszámból befolyó jövedelem ugyanis nem rendszeres, míg a napi kiadások azok. Így könnyen kiszámolható, hogy amennyiben valaki havi 10 napot dolgozva feketén, a szociális segélyek mellé plusz 30 ezer forintot keres, ami egy öt tagú család esetén fejenként napi 200 forint többletet jelent.)

Nézzük meg, hogy pontosan mennyit is ér ez a jövedelem. Válaszadóink átlagosan havi 102 ezer forint háztartási szintű jövedelemmel rendelkeznek. Ennek a jövedelemnek a túlnyomó része (90%-a) ún. szociális transzfer, aminek közel a felét a családi pótlék jelenti. A kapott adatok értelmezését segítően hasonlítsuk össze ezeket a KSH létminimum számításával (1. táblázat).

1. táblázat
A KSH létminimum számítás,
valamint a saját adatfelvétel eredményeinek összehasonlítása

Aktív korúak	KSH számítás* a háztartásra (forint)		BAZ adatfelvétel** a háztartásra (forint)		BAZ adatok a KSH %-ban a háztartásra	
	Létminimum	Élelmiszer	Bevétel	Élelmiszer	Létminimum	Élelmiszer
1 felnőtt	66 271	17 577	25 850	10 500	39,0%	59,7%
1 felnőtt 1 gyermekkel	109 347	31 252	80 000	30 000	73,2%	96,0%
1 felnőtt 2 gyermekkel	142 483	44 927	68 000	35 000	47,7%	77,9%
2 felnőtt	115 974	35 154	77 663	28 750	67,0%	81,8%
2 felnőtt 1 gyermekkel	159 050	48 829	85 947	29 000	54,0%	59,4%
2 felnőtt 2 gyermekkel	192 186	62 504	97 305	44 375	50,6%	71,0%
2 felnőtt 3 gyermekkel	218 694	76 179	119 291	40 000	54,5%	52,5%
2 felnőtt 4 gyermekkel	245 203	89 854	129 119	48 182	52,7%	53,6%
3 felnőtt 1 gyermekkel	208 754	66 406	105 100	45 000	50,3%	67,8%

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

* KSH 2007. évi létminimum-számítása

** Autonómia Alapítvány adatfelvétele 2008 márciusában

Eszerint az általunk mért háztartási szintű bevételek a létminimumnak mintegy 50–60%-át teszik ki.¹³ A családszerkezet nem befolyásolja érdemben ezt a lemaradást, a „csak a szociális segélyek miatt gyereket vállaló roma családok” hamis sztereotípiája itt megdőlt: mert ugyan a gyerekek számával együtt emelkedik a háztartás összes bevétele is, de ez ugyanúgy csak a létminimum felét éri el, mint kevesebb gyerekekkel.

Ezt követően vizsgáljuk meg, hogy miként néz ki a háztartások kiadásainak szerkezete (2. táblázat).

mint extrémnek tekinthető szegénységi viszonyokat. Vagyis a haza szociális ellátás a legdepressziósabb földrajzi térségben nem elegendő arra, hogy a társadalom egy jelentős része – a rendszeres jövedelmi szinteket nézve – egy nagyon súlyos, a harmadik világ országaira jellemző szegénységi szintet meg tudjon haladni. (Abhijit V. Banerjee–Esther Duflo, 2007)

¹³ Ez elsősorban abból adódik, hogy az ún. szociális minimum – vagyis az egy család által elérhető szociális segélyek összege nem éri el a KSH által számított létminimum 50%-át.

2. táblázat
*A háztartások kiadásainak szerekezete a KSH, a TÁRKI,
 valamint a saját adatfelvétel eredményei alapján*

Megnevezés	KSH	TÁRKI	TÁRKI	BAZ adatok
	%	% (átlag)	% (átlag az alsó ötödre)	%
Élelmiszerek	23	35	28	38
Élvezeti cikkek	5	4	8	9
Ruházkodás	5	5	5	9
Lakásfenntartás	19	25	20	20
Háztartásvitel, lakásfelszerelés	5	2	4	0
Egészségügy, testápolás	6	5	4	4
Közlekedés, hírközlés	21	6	7	6
Művelődés, üdülés, szórakozás	8	2	5	0
Egyéb személyes célú kiadás	3	8	8	9
Lakásberuházás	5	4	11	3
Összes kiadás/fő (forint)	64 127	60 360	45 737	28 644
Összes kiadás/háztartás (forint)	166 730	131 448		132 400

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

A KSH 2007 adat átlagos háztartáslétszámmal (2,6) való felszorzása, TÁRKI 2007

Az alapadatok szintjén azt találjuk, hogy a roma háztartások nagyságrendileg közel ugyanannyi pénzt költenek havonta, mint az átlag magyar háztartások: 132 ezer forintot (TÁRKI, 2007). A különbség a háztartásnagyságban rejlik, ugyanis míg az átlagos háztartásokban 2–3 fő él (átlag 2,6), addig a roma háztartások esetében 2 fővel több jut ugyanannyi kiadásra (átlag 4,7).

A roma háztartások esetében a kiadások legnagyobb része az élelmiszerekre jut, az összes bevétel 38%-át teszi ki, szemben az átlagos 23%-kal. Az élelmiszerek kapcsán érdemes egy pillanatra megállnunk, és értelmezni a kapott adatokat. Az, hogy a roma családok a saját bevételeik nagyobb hányadát költik élelmiszerekre, nem jelenti azt, hogy nominálisan is közel annyit fordítanak erre, mint az átlagos családok. A KSH létminimum-számítását figyelve azt láthatjuk, hogy a létminimumon belül számolt élelmiszer-szükséglet 50–80%-át tudják megvásárolni ebből az összegből válaszadóink – magyarán az élelmiszerekre költött összeggel nem fedezhető a létminimum szintjén való megélhetés. Ez minden háztartáskategória esetében érvényes, de különösen a több gyerekkel bírókra. (Itt érdemes kitérni arra az anomáliára is, hogy ugyan a Cserhát aprófalvairól van szó, az élelmiszer mégis drágább, mint a városokban. Mint arról már írtunk, a házak nagy része vagy nem rendelkezik mezőgazdasági termelési infrastruktúrával, vagy csak egyszerűen nem folytatnak ilyen tevékenységet az itt lakók. Ebből adódik ez a furcsa helyzet, hogy a falvakban élők jelentős felárral jutnak hozzá mind a hús-, mind a zöldség-gyümölcs termékekhez, az alapszükségletnek számító kenyérről, tejről nem is beszélve. A transzfer-költségek a magasabb áraknak csak egy részét magyarázzák, a monopolhelyzetben levő kiskereskedők, áruházláncok áraiban a kiszolgáltatottság itt is tetten érhető.)

A kiadások következő nagyobb csoportja a lakásfenntartási költségeket foglalja magába, elsősorban a házak rezsiköltségeit. Ennél a tételnél szintén azt tudjuk elmondani,

hogy arányaiban megegyezik az átlagos háztartások kiadás-arányaival, nominálisan azonban annak kevesebb mint felét teszik ki. Ez különösen annak a fényében szomorú, hogy rossz állapotú, szigetelés nélküli házakról van szó, melyeknek a fűtésére azért nem költenek többet, mert nincs miből.

Arányaiban magasabb a roma háztartások élvezeti- és ruházati cikkekre fordított kiadása, előbbi a szegénykultúra klasszikusnak mondható velejárója.

Nagyon szembeötlő a közlekedési és hírközlési költségekben mutatkozó eltérés, ami az átlagos 21%-nyi kiadással szemben mindössze 6% ez a roma családok esetében. Ez egy újfajta röghözkötöttséget jelez: a klasszikusnak számító havi utazás a kötelező munkaügyi központban való jelentkezéssel azonos. Válaszadóinknak nincs arra pénzük, hogy elhagyják településüket, társadalmi bezártságuk nagyon erős földrajzi kötöttséggel párosul. Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha a TÁRKI adatai alapján a 6–7%-nyi közlekedési kiadás az „átlagos” – ez esetben valószínűleg kategorizációs problémáról van szó. A módszertani megfontolásokon túl azonban marad a havi egy, maximum két alkalommal történő utazás a munkaügyi központ kirendeltségébe. Mindez alátámasztja Köllő János (1997) és Kertesi Gábor (2000) korábbi vizsgálatait, melyekben azt állapították meg a szerzők, hogy a falusi térségek lemaradásában és a magas munkanélküliségben a magas utazási költségek nagyon fontos szerepet játszanak.

A pénzügyi krízis formái, az uzsorajelenség „keresleti oldala”

A háztartásgazdálkodás egy következő nagyon fontos adatát akkor kapjuk meg, ha a bevételi és a kiadási oldalakat összehasonlítjuk egymással. Az egyik legfontosabb eredmény a roma háztartásokat jellemző havi deficit általánossága és mértéke volt. A vizsgálatba bevont háztartások szinte mindegyikének magasabbak voltak a havi kiadásai, mint a bevételek: a deficit 30–100 ezer forint között szóródott.

Bár több tanulmány, elemzés is foglalkozott már azzal a csodával, hogy miként tud(na) egy család megélni évek óta szinte kizárólag szociális transzferekből, mi mégis felhív-nánk a figyelmet arra a gazdasági abszurditásra, ami a megkérdezett családok bevételei-nek és kiadásainak folyamatos különbségét jellemzi. Az interjúk során persze megfogal-mazódott bennünk az adatok akár pontatlanok is lehetnek: ha a valóban folyamatos havi több tízezres deficit jellemzi a háztartások gazdálkodását, akkor még az uzsora nélkül is többszázszáz teljes adósságállományt halmoztak volna fel. Erről azonban nem tettek említést. Tartozásaik csak ritkán lépték túl a százezer forintos küszöböt (ebben az esetben sem a „tőketartozás”, hanem a kamatos pénz uzsorakamat része teszi ki a tartozás zömét), fogyasztási (személyi) hitellel kapcsolatos kereskedelmi banki tartozásról pedig összesen egy-két személy tett említést. Korábban már volt arról szó, hogy adataink miként tor-zíthatnak, ami természetesen előfordulhat a feketemunka bevállalásakor is. Ugyanakkor nem tűnik reálisnak, ha a teljes családi gazdálkodási deficitet a feketemunkából származó jövedelemmel akarnánk betölteni. Igaz, pontos statisztikai adatokkal nem rendelkezünk, de azt tudjuk, hogy messze nem minden munkanélküli jut rendszeres és ilyen összegű, be nem vallott jövedelemhez. Ugyancsak kérdéses lehet a kiadási adatok pontossága. A leg-több család nem vezet nyilvántartást a napi, illetve havi kiadásairól, ugyanakkor néhány „alapadatot” így is biztosnak lehet tekinteni. A havonta nem változó közüzemi és egyéb

szolgáltatási költségek (vízdíj, kommunális hulladékszállítás, TV szolgáltatás, busz- vagy vonatjegy) biztosnak tekinthetőek, akárcsak a fűtésre fordított pénz. (Azt mindenki tudja, hogy mennyi fát hozatott a télre, a tűzifa ára is többnyire stabil a térségben, de legalábbis települési szinten.) A szoftnak tekinthető adatok leginkább az élelmiszerre és a ruházkodásra vonatkoznak. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy az élelmiszerre fordított „bevallott” összeg is csak egy része a létminimumhoz szükségesnek, vagyis az sem képzelhető el, hogy annál az összegnél a havi deficittel kevesebbet költsenek. Vagyis a nagyságrendileg jól mért havi háztartási szintű hiányokat valahonnan fedezni kell. Ez mindenképpen valamilyen kölcsönt jelent, akár kamatos pénzt, akár hitelintézetit, akár ún. *providentest*.¹⁴

A vizsgálat során nem kaptunk egyértelmű választ arra vonatkozóan, hogyan tudják ezt a deficitet finanszírozni, a felhalmozódását megakadályozni. Krízishelyzetben az uzsora maximum havi pár tízezer forint erejéig jelenthet megoldást, de ez a következő hónapban (hetekben) értelemszerűen aránytalanul tovább növeli a háztartási kiadást, így azt mondhatjuk, a vizsgálat nem adott racionális magyarázatot a problémára.

Mint utaltunk rá, a válaszadók nagy többsége nincs pontosan tisztában a saját pontos havi kiadásaival (a bevételek tekintetében nincs meg ez a pontatlansági tényező, hiszen a kérdőíves vizsgálatok is kizárták a nagyságrendileg magasabb bevétel lehetőségét). Ugyanígy problémát jelent, hogy a kiadások közül hiányzik egy, sajnos a családok tetemes részét sújtó tétel, a különféle szabálysértési bírságok összege. A többnyire falopás,¹⁵ esetleg közlekedési szabálysértés miatt kirótt bírságok több tízezer forintra rúgnak. Bár erre kaphatnak részletfizetési haladékot, de tekintve az egyébként is deficités háztartási költségvetést, nagyon megterhelik a családok gazdálkodását.

A vizsgálat során is szembesültünk azzal a ténnyel, hogy nagyon nehéz definiálni a krízishelyzetet a megkérdezett családokban, mivel szinte folyamatosan krízishelyzetben élnek. Még azokban a családokban (háztartásokban) is, ahol nem tartoznak az uzsorásoknak, a bevételek messze elmaradnak attól, hogy fedezzék az alapszintű, létfenntartást biztosító kiadásokra. Így családnagyságtól, fogyasztásszerkezettől, rendkívüli kiadásoktól függően minden hónapban bekövetkezik a pénzügyi krízis, ami a fogyasztás radikális csökkentését vonja maga után. Ez nem azt jelenti, hogy vállalható minimumra szorítják a kiadásokat, hanem a táplálékbevitel, ruházkodás, fűtés esetében az már az egészséget kockáztató mérték alá csökken. A családok stratégiája nagyjából megegyező: „*Visszafogom a kiadást, kamatos pénzt veszek fel. Visszakérem és adom tovább, annak, akinek tartozok. Gomba, falopás és a fa továbbadása.*” Az uzsorások számára tehát nem szükséges mindenképpen valamiféle rendkívüli krízishelyzet, hiszen majd’ mindenki rászorul

¹⁴ A Provident a maga hitelkondícióival és működési módjával különbözik a hagyományos kereskedelmi bankoktól, így külön megkérdeztük, vettek-e föl a kérdezettek hitelt innen. Bár többen is jelezték, hogy vagy a múltban, vagy éppen most kliensei a pénzügyintézetnek, de ez sem jelent általánosan elérhető forrást a deficit finanszírozásában. Fontos megjegyezni, hogy bár a Provident tevékenységéről pontos ismeretei vannak a kérdezetteknek, ez a lehetőség már csak azért sem jelenthet alternatívát az illegális uzsoratevékenységhez képest, mert több faluban is jelezték: a Provident már nem helyez ki hitelt a „cigánysoron”, azaz a Provident hitelbírálati eljárása is kockázatkerülőbb lett, valószínűleg az átlagosnál magasabb bukási kockázat miatt.

¹⁵ A fókuszcsoporthoz tartozók során felmerült, hogy a fűtési költség valójában alacsonyabb lehet az eltűzelt fa értékénél, mivel többen is bevallották, hogy kénytelenek illegálisan beszerezni a tüzelőt. Ugyanakkor a falopásért kirótt bírságok összege ezt a „megtakarítást” többé-kevésbé kompenzálja.

a hó végén, vagy akár már hamarabb is a kölcsöneikre. Ugyanakkor nem volt olyan válaszadónk, aki az állandónak mondható háztartási büdzsé-deficit miatt vett volna fel kamatos pénzt. Szinte minden esetben valamilyen krízishelyzet folyományaként kerül erre sor: gyerekek betegségei, családi tragédiák és események is megjelentek a kamatos pénz felvételének okaként. Ez utóbbiak esetében a temetés és a kórházi kezelés volt a leggyakoribb ok, de egy válaszadó a férj börtönbe kerülését említette. Ha temetésre kerül a sor, a pap sokszor csak akkor hajlandó az egyházi temetés elvégzésére, ha a család befizeti az addig elmaradt egyházadót (válaszadói említés: 12 000 forint). A kórházi kezelés esetében főként az egyébként nem utazó család hirtelen megnövekedő útiköltsége jelenti a fedezet nélküli tételt, de a gyógyszerek kiváltása is lehet az uzorakölcsön felvételének oka. (Több válaszoló állította, hogy képtelen a krónikus betegségére felírt gyógyszerek kiváltására.) A rendkívüli kiadások közt nem szerepelt azonban korábban valóban kalkulálható kiadásfajta, így nem talákoztunk keresztelőre, esküvőre vagy gyerekek iskoláztatására felvett kölcsönrel.

Mint ahogy az első típusú, „rendszeres krízishelyzet” esetében, úgy a váratlan válság esetében sem számíthatnak a háztartások más forrásra, mint az elég bizonytalan, önkormányzat által folyósított rendkívüli szociális segélyre vagy az uzorakölcsönre. Minden csoportban szóba került a családi-baráti kölcsön lehetősége, de ennek akadályát jelenti, hogy az érintett települések szinte teljes társadalma – így maguk a rokonok, barátok is – hasonlóan rossz anyagi helyzetben vannak, így jelentősebb összegű kölcsön nyújtására nem képesek.

Mindenesetre arra a kérdésre, hogy mit tennének, ha kétszázezer forint szabad felhasználású forráshoz (nem hitelhez) jutnának, a kérdezettek második legnépszerűbb válasza az volt, hogy a rokonoknak, barátoknak adnának belőle, hogy ők is rendezhessék tartozásukat. A fentiek után nem meglepő, hogy egyetlen háztartás esetében sem talákoztunk a megtakarítás bármiféle formájával sem.

A megtakarítás hiánya mellett a pénzügyi tervezés szinte teljes hiánya, esetleg nagyon rövid távú kalkulációk léte jellemzi a háztartásokat. Mivel a biztosan kalkulálható háztartási jövedelmeket szinte kizárólag a szociális transzferek teszik ki, amelyek azonban nem elegendőek a háztartási kiadások fedezésére, a tervezésre legfeljebb az alkalmi munkát biztosító hónapokban, vagy azokban a szerencsésebb időszakokban nyílhat lehetőség, amikor – közhasznú foglalkoztatás keretében – kereső van a családban. Megjegyzendő azonban, hogy egy háromgyerekes család esetében már ebben az esetben sem éri el a háztartás bevétele a KSH által meghatározott létminimum értékét.

A kutatásban szereplő háztartásokban az egy főre jutó átlagos havi bevétel 23 800 forint, ami alig ötezer forinttal több, mint egy átlagosnak tekinthető család egy főre eső élelmiszerminimum értéke. Ilyen kondíciók mellett a pénzügyi tervezés gyakorlatilag csak arra szorítkozhat, hogy a kiadásokat csökkentse – de ez nem optimalizálás is egyszerűsrimind. *„Mit csinálok, ha elfogy a pénz? Nem eszem. Megveszem a gyerekeknek a kenyeret, mert az kell, én meg csak cigi veszek, mert anélkül nem bírnám. Ha az van, nem vagyok éhes sem annyira. A gyerek meg kap legalább az iskolában enni. Van, hogy nem eszem két napig.”*

Az uzsora működése, az uzsorajelenség „kínálati oldala”

„Memek az autóval a falu főutcáján és kiszólnak, hogy kell-e pénz. Mindig tudják, valahogy érzik, hogy kinek kell, ki van megszorulva. És persze, hogy azt mondja az ember, hogy kell.”

Az előző részben bemutattuk, hogy az uzsora áldozatai (azaz a cserháti aprófalvak háztartásainak zöme) szinte folyamatos pénzügyi krízisben vannak, így az uzsorások piaca gyakorlatilag korlátlan. A „piac” keresletének gyakorlatilag főként az áldozatok visszafizetési képessége (vagy értékesnek tekinthető ingatlanjaik, ingóságaik megléte) szab korlátot. Mielőtt az uzsora működését bemutatnánk, szükséges tennünk némi fogalmi, kategorizációs distinkciót.

Túlságosan is egyszerűsítő lenne az a magyarázat, amely szerint a szegénységgel jellemezhető élethelyzetben élő egyének, családok automatikusan kamatos pénzeket vesznek fel, ezáltal még tovább nehezítve későbbi anyagi helyzetüket. Már maga a kategória – „szegények” – is túlságosan általános, fontos részleteket takar el, ezért nagyon is érdemes további csoportokra bontani. Egy 2008 nyarán lezajlott kutatás keretében¹⁶ arra kértük válaszadóinkat, hogy – a saját maguk által – szegénynek minősített közösségeiken belül csoportosítsák a közösségek tagjait, gazdasági aktivitás, jövedelmi helyzet, pénzügyi forrásokhoz való hozzáférés szerint (3. táblázat). Az így kapott társadalmi hierarchia meglehetősen nagy egyezést mutatott, a településtípustól, földrajzi területtől függetlenül.

A kapott társadalmi kategóriák természetesen nem statikusak, a legmeghatározóbb különbség a gazdasági aktivitás mentén húzódik – ez alapján dől el, hogy ki éppen melyik kategóriába tartozik. Külső pénzügyi források szinten minden csoport számára elérhetőek valamilyen módon, hol hivatalos, hol kevésbé hivatalos formában. A pénzügyi források közé tartoznak a különböző magánkölcsonök, így az uzsora is. Nagyon leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy különbség van egyrészt a különböző uzsorakölcsonök között futamidő, kamat és összeg tekintetében; illetve az uzsorakölcsonök felhasználását tekintve is (kis összegű krízishitel, átmeneti, de betervezett, és így visszafizethető kölcsön stb.). Mindezt egy sok visszacsatolással rendelkező folyamatként érdemes elképzelni. Az általunk vizsgált uzsorakölcsonöt, kamatos pénzt elsősorban a passzív és motiválatlan csoport tagjai veszik fel. A kölcsönök teljes, időre teljesített törlesztése vagy eleve reménytelen, vagy automatikusan újabb kölcsönök kelvételéhez vezet, és mindezt a kölcsönadók is bekalkulálják. Ebben az esetben nem egyszerű kölcsönről van szó: a kliensek hosszú távú pénzügyi kiszolgáltatottsága és egyfajta függőségi viszony kialakulása szerves része a folyamatnak. Minden külső pénzforrás megszerzése lehet egy adott megélhetési, túlélési stratégia része, vagy akár egyfajta közösségen belüli redisztribúciós és reciprocitási rendszer alapja. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy sok esetben ezt a funkciót is ténylegesen betöltheti a kamatos pénz, de az általunk vizsgált változata nem ezt szolgálja, hanem kiszolgáltatottságra épül, és egyoldalú függőséghez, ennek maximális kihasználásához kapcsolódik. A következőkben ennek a típusú uzsorahitel a működését próbáljuk bemutatni.

¹⁶ Financial market segmentation among the Roma communities in Hungary, OSI-MFC-Autonómia Alapítvány.

3. táblázat
Társadalmi ön-kategorizáció a roma közösségeken belül

	Város (%)	Falu (%)
Vállalkozók	5	5
Kisvállalkozók, piacozók	5–10	1–2
Dolgozók, foglalkoztatottak	10	1–2
Aktív, motivált szegények	30	40
Passzív, motiválatlan szegények	40	50
Hajléktalanok	5	–

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

A kamatos pénz elfogadása röviden a következő folyamatot jelenti: a rászorult család kölcsönt kér, amely összeget nagyon rövid határidőre kell megadnia. Jellemzően 1–2 hónapos kölcsönökről van szó, a futamidő leginkább a kölcsön nagyságától függ. Az ügyletet nem rögzítik, nincs szerződés, hiszen a résztvevők pontosan tudják a részleteket. A visszafizetéskor 50–100% kamatot kell fizetni a kölcsön után. A standard banki terminológia – tőke, kamat, fedezet – természetesen szóba sem kerülnek. Sem az uzorások, sem a hitelezettek nem számolnak éves kamatot, egyszerűen felvett hitel és visszafizetendő összegek kerülnek szóba. A visszafizetés nem önkéntes, vagyis kockázatminimalizálásra törekednek a hitelezők: minden hónapban, segélyosztáskor megjelennek az uzorások, (leginkább a postánál) a kamatos pénzesek havi első részletét az uzorásoknak fizetik ki az adósok. A tartozást minden esetben vissza kell fizetni, ha az előre megbeszélt időpontra ez nem sikerül, akkor a hitelezők a további hónapokra újabb kamatokat számolnak fel. Általánosnak mondható, hogy valamennyit mindenképpen kell fizetni minden hónapban, de amennyiben ez nem a pontos összeg, akkor az adós egy hosszú, egyre követhetlenebb és reménytelenebb adósságspirálba kerül. Többen említették válaszadóink közül, hogy a gyerekek betegsége miatt kellett felvenni kamatos pénzt, amiből csak több év alatt, nagyon kemény spórolás és nélkülözés eredményeként tudtak kikeveredni.

Az adott településeken a szegénységben élő roma lakosok kb. 20%-a szorul rá arra, hogy kamatos pénzt vegyen föl. Nem statisztikai érvényességgel, de azt mondhatjuk, hogy minél magasabb egy adott településen a romák aránya, annál nagyobb arányban szorulnak kamatos pénzre, és ezzel arányosan magasabb a helyi uzorások száma is. Az inkább csak a szabályt erősítő kivétel jelleggel fordul elő, hogy egy háztartás több uzorásnak is tartozik, és az uzorások is kerülnek az effajta helyzeteket. Bár a kérdezettek hangsúlyozták, hogy elő szokott fordulni összetűzésig vezető konfliktus az egyes uzorások (és uzorás családok) közt, de inkább az jellemzi a helyzetet, hogy nem veszik el egymás ügyfélkörét. Sőt, mindegyikőjük pontosan tudja, hogy melyik család melyik uzorásnak az ügyfele, és nem adnak pénzt a másik ügyfelének. Olyan azonban előfordulhat – bár ezt csak egy faluban említették –, hogy ha egy alacsonyabb kamattal (30–50%) dolgozó uzorásnál valaki nem teljesíti a visszafizetést, akkor már csak a száz százalékkal kölcsönző uzorástól kaphat pénzt. Az egyik uzorás a másiktól tehát csak akkor vesz át ügyfelet, ha valaki nem fizetett rendesen. Így a másik uzorástól kapott összegből talán vissza lehet fizetni az elsőnek a tartozást, vagy egy részét, és az ügyféltől megváló uzorás sem bánkodik különösebben, mert már egy kifosztott, teherbíró képességének végéhez ért állapotot veszít el.

Az uzsorások szinte minden esetben helybeliek, és a kérdezettek szerint romák.¹⁷ Az uzsora nem feltétlenül az egyetlen bevételi forrásuk, bár nyilván az egyik legjelentősebb. Az uzsorások olykor börtönbe kerülnek az egyéb, erőszakos bűncselekmény miatt (hiszen a BTK nem tartalmaz az uzsorára utaló jogállást), az üzlet azonban ilyenkor is megy tovább, mivel a „kockás füzetben” pontosan rögzítve vannak az egyes tételek, ki mennyivel tartozik. Ezekben az esetekben a családtagok veszik át behajtás feladatát. A kérdezettek szerint még ilyenkor sem szokott előfordulni, hogy egyes uzsorások megsértenék a másik érdekét és rátennék a kezüket az ily módon szabadabbá vált ügyfélkörre, mint ahogy az sem, hogy ez az időszak alatt az adósok mentesülnének a fizetés alól.

Az uzsorások tekintélye szinte minden esetben az agresszivitáson, fenyegetésen alapul. Ugyanakkor a fókuszcsoportok összes résztvevőjének egyike sem tudott olyan konkrét esetet említeni, amikor őt is fizikai atrocitás érte volna – jöllehet mintegy 90%-uk vagy korábban, vagy jelenleg is tartozik az uzsorásoknak. Olyan történeteket azonban mindenki ismert és említett, amikor valóban tettelegességgig fajult az uzsorások tevékenysége. *„Éjszaka mentek be a házba és megfenyegették a gyerekeket is. Azt mondták, kinyírják az egész családot, ha nem fizetnek. Azóta el is költözött a család már a faluból.”* (Az éjszakai, erőszakos behatolás már itt is elég volt magában, hogy megfélemlítsék az áldozatokat: itt sem történt tettelegesség.) Ugyancsak szinte mindenkinek van a rokonsági, baráti körében olyan, akitől már „hajtottak be erőszakkal”. Az erőszakos akciókat szinte soha nem a helyi uzsorások, hanem az általuk a faluba máshonnan hozott verőemberek követik el. Ezeket a helyiek nem is ismerik, csak azért jönnek, hogy „befenyítsék” az áldozatokat. A kérdezettek szerint erőszakoskodásra csak egy meghatározott összeghatár felett kerülhet sor, s ez körülbelül ötvenezer forint. Ezalatti tartozások esetében megpróbálják kevésbé agresszív úton behajtani a tartozást, de e fölött az adósok már fizikai atrocitásra is számíthatnak. Az agresszivitásnak, a fenyegetésnek nem kell mindenáron megjelennie, bőven elég az a fajta pszichikai nyomás is, hogy amennyiben nem fizetek, akkor a következő alkalommal nem juthatok hozzá ehhez a pénzhez. A kliensek többsége ezt sem meri megkockáztatni, pontosan tudva, hogy a rászorultság életük velejárója. Ha egy uzsorásnak ugyanakkor nincs meg ez az erőszak (pontosabban az erőszakkal történő fenyegetésre) épülő tekintélye, arra a sorsra juthat, mint egyik válaszadónk. Ő kamatra akart kihelyezni pénzt, követve a faluban működő többi uzsorás példáját, de egyrészt nem az abban a faluban általános, 100 százalékos kamatra, hanem ötvenre, és még ráadásul nem is volt következetes a pénz behajtásában. Ezt követően már „ügyfelei” nem hitték el, hogy ő maga, vagy felbérelt emberei képesek volnának erőszakkal visszakövetelni a pénzt, így nem is fizették neki vissza. Ez „üzleti” tevékenységének végéhez is vezetett.

Az áldozatok minden esetben fizetnek, ha nem tudnak, akkor a házukat veszik el az uzsorások. Itt azonban fontos megemlíteni, hogy olykor valószínűleg eleve már nem is annyira a tőketartozás és az irreálisan magas, rárakódott kamattartozás beszedése a fő cél, hanem inkább az ingatlan vagy az ingóságok elvétele. Válaszadóink szerint az uzsorások a pénz visszafizetésekor arra törekszenek, ne az egész tartozás legyen visszafizetve, hanem egy rész (pár tízezer forint) maradjon a kölcsönfelvevőnél. *„Felvettem tízezret, azt fizetem már három éve.”* Ez logikus is az uzsorás oldaláról, hiszen ez lehetőséget biztosít, hogy újabb összeget szedjen be tőle a következő hónapban – adósságcsapdában tartva így

¹⁷ Mind a fókuszcsoportos, mind a kérdőíves felvételkor a válaszadók túlnyomó többsége roma volt.

az áldozatot. Volt olyan válaszdó, aki arról számolt be, hogy az uzorás akkor is elment a pénzbeszedés napján az áldozathoz és pénzt követelt tőle, amikor az történetesen nem tartozott neki, mert az előző hónapban sikerült kifizetnie a tartozást. Korántsem működik tehát mindig pontosan az uzorás rendszer: ha az uzorásnak pénz kell, akkor a szabályok felrúgásával is elveszi azt az áldozattól. „*Nem lehet belőle kikerülni. Fizetni kell, amíg élünk.*”

Az uzorás egyfelől gyakorlatilag bárkinek ad kölcsön, hiszen szinte mindenki, minden háztartás rendelkezik valamekkora, szociális transzferből származó jövedelemmel. Másfelől azonban valamilyen szinten ismernie kell a klienst, vagy legalább szomszédait, ismerőseit, rokonait. Olyan esetről nem hallottunk, hogy egy uzorás úgymond előszűrte volna a hitelt felvenni akarókat, vagy bármilyen feltételt támasztott volna a hitellel kapcsolatosan. Ugyanakkor természetesen azt ellenőrzik az uzorások is, hogy milyen fedezetet tud felajánlani az adós. Ez általában a szociális transferek összege, ami kérdéseink közt átlagosan 80–90 ezer forint havonta, háztartásonként. Az uzorásnak pontosan tisztában kell lennie ezzel, mert ez a nagyságrend határozza meg a kölcsönfelvevők teherbíró képességét is. Azaz, ha a háztartások bevételeinek nagy része törlesztendő lenne, akkor még a kölcsönfelvevő erős szándéka mellett sem lenne esély a visszafizetésre. Ezt a résztvevői válaszok is megerősítették: az uzorakölcsönként felvehető összeget 10–60 ezer forint között jelölték meg. A következő táblázat a bár nagyon egyszerű, exponenciális függvényszámításon alapul, mégis a sokkolóan magas havi adósságokat mutatja (4. táblázat). Mint látható, a legkisebb, tízezer forintos kölcsön esetében is legfeljebb a harmadik hónapig van reális esélye az adósnak, hogy kiszálljon az adósságsapdából. Ha eddig nem sikerül visszafizetni a tartozást, akkor ezután – figyelembe véve a háztartási bevételek nagyságát – már nemigen fog tudni az adós megszabadulni a hitelezőitől.

A valóság természetesen a legritkábban modellezhető tiszta matematikai függvényekkel, így van ez ebben az esetben is. A gyakoribb eset ugyanis az, hogy az előző havi kölcsönt az ügyfél törleszti az adott hónapban, de lévén alapesetben is deficités a háztartás büdzséje, ezért újra rászorul a hitelre. Könnyen belátható: még ha nem is exponenciálisan, de ahhoz hasonló ütemben és mértékben növekszik az adósság.

4. táblázat

Az uzorakölcsön kamatszámítása (forint)

Induló összeg	Hónapok vége						
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	12.
10 000	20 000	40 000	80 000	160 000	320 000	640 000	40 960 000
20 000	40 000	80 000	160 000	320 000	640 000	1 280 000	81 920 000
50 000	100 000	200 000	400 000	800 000	1 600 000	3 200 000	204 800 000

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

Itt nem számít igazán a hiteligénylővel kapcsolatos kockázat (az egyedüli kockázatot talán annak elhalálása jelentené, ha az uzorások nem követelnék aztán a családtól a tartozást), nincs hiteligénylési eljárás. Az egész hitelnújtás az áldozat majdnem teljes bevételeinek elvételét célozza, így a kamatszámítás is ennek megfelelően működik. Akármennyire is abszurd, a törlesztés olyan járadékká válik, amit kizárólag az adósságtörlesztő havi rendszerességű szociális transfereinek a mértéke határoz meg. Amennyiben

banki terminusokra próbálnánk lefordítani az uzsorahitel szabályait, a legszolidabb változat esetében is 1000% (!) feletti éves kamatot kapnánk. (Ugyan válaszadóink közül senki nem említette, hogy ő maga lenne érintve ilyen eljárásban, de másokról tudnak, ahol az uzsorás rendelkezik az adós háztartás azon bankkártyájával, amire a szociális transzfereket kapják. Ez esetben az adós család minden hónapban arra van szorulva, hogy hitelezőtől újabb kölcsönt kérjen, amely nyilván alacsonyabb lesz, mint a szociális transzferek összessége. Az ilyen csapdahelyzetből csak egy módon lehet menekülni: minden ingó és ingatlan vagyont hátrahagyva – értsd a hitelezőre iratva – valahol új életet kezdeni. Jellemző, hogy az ilyen típusú döntéseket nem feltétlenül az adósok hozzák meg, hanem sokkal inkább az uzsorások kényszerítik ki.)

Érdeemes megnézni ezután, mi jellemzi az uzsorások bevételi oldalát. Ha feltételezzük, hogy egy-egy uzsorás hús ügyféllel rendelkezik és minden ügyfél időben fizet, valamint a kiadott hitelek összege eltérő, akkor a következő eredményekhez jutunk (5. táblázat). A 30%-ot alkalmazó uzsorás kevesebb, mint félmillió forint befektetés mellett 130 000 forintos havi bevételhez jut. Ez az összeg a vizsgált településeken akkora havi nettó bevétel, amire legális munkavégzés keretében semmiképpen nem tehetnének szert.

5. táblázat
Az uzsorások bevételei (forint)

Hitel/ügyfél	Tőkeigény	Bevétel		Ügyletszám
		30% havi kamat	100% havi kamat	
10 000	100 000	130 000	200 000	10
20 000	100 000	130 000	200 000	5
50 000	250 000	325 000	500 000	5
Teljes	450 000	585 000	900 000	20
Haszon		135 000	450 000	

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

Természetesen a megváltozott szorzó mellett ez nagyobb mértékben igaz a magasabb, ugyanakkor szokványosabb, 100%-os kamatot alkalmazókra. Ez a számítás azonban azt veszi alapul, amikor az ügyfelek időben fizetnek. Bár mint korábban már említettük, az uzsorások számára az a jövedelmezőbb helyzetet, ha az ügyfelek nem tudnak időben fizetni, mert ezzel nemcsak a kamat összege növekszik meg irreális mértékben, hanem további tőkekihelyezés nélkül formálnak igényt további törlesztésekre (vagy ingó-, illetve ingatlanvagyonra). Ha az ügyfelek nem tudnak időben fizetni, akkor az uzsorások bevétele is másként alakul (6. táblázat).

6. táblázat
Az uzsorások bevételei nem időben fizető ügyfelek esetében (forint)

Hitel/ügyfél	Tőkeigény	Bevétel 1. hónap		Bevétel 2. hónap		Ügyletszám	
		30%	100%	30%	100%	Időben fizetve	Késő
		havi kamat	havi kamat	havi kamat	havi kamat		
10 000	100 000	80 000	150 000	65 000	100 000	5	5
20 000	100 000	96 000	200 000	52 000	80 000	3	2
50 000	250 000	160 000	500 000	195 000	300 000	2	3

Hitel/ügyfél	Tőkeigény	Bevétel 1. hónap		Bevétel 2. hónap		Ügyletszám	
		30% havi kamat	100% havi kamat	30% havi kamat	100% havi kamat	Időben fizetve	Késő
Teljes	450 000	336 000	850 000	312 000	480 000	10	10
Havi haszon		-114 000	400 000	312 000	480 000		
Teljes haszon				198 000	880 000		

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

Hasonló, húszfős ügyfélkörrel számolva, feltételezve, hogy az ügyfélkör mintegy fele késik egy hónapot a visszafizetéssel, azt látjuk, hogy változatlan tőkeigény mellett a bevétel jelentősen megugrik – sőt a tőkeigény az első hónaptól virtuálissá válik, hiszen az adós feltehetően már az első egy-két hónapban visszafizeti a tőketartozásnak megfelelő összeget, ezt követően csak a folyamatosan fennmaradó (vagy még akár növekvő) kamattartozást fizeti.

Az adósság behajtásának kizárólagos módja, hogy az uzsorás a kifizetés helyszínén jelenik meg, és olykor a szociális juttatás teljes összegét elveszi az áldozatától. Ezt rendszerint – mint ahogy a tartozást – rögzíti a „kockás füzetében”. A „normál” behajtáshoz nem társul erőszakos cselekmény, az a falu hétköznapi (pontosabban: kifizetésnap) életéhez tartozik. A postán (ahol a kifizetés történik), a polgármesteri hivatalban, mindenütt pontosan tudják és látják, hogy kik és hogyan végzik a pénz begyűjtését. A helyi rendőröknek (körzeti megbízottaknak) is pontos információjuk van az uzsorások kilétéről, de nincs lehetőségük az eljárásra, hiszen nem történik olyan atrocitás, ami alapján felléphetnének. (Sőt, néhány kérdezett szerint a rendőrök nem is mernének szembeszállni az uzsorásokkal, mert azok a rendőrrel szembeni erőszaktól sem riadnának vissza.)

Találtunk olyan falut, ahol az önkormányzat már napirendjére tűzte az uzsora kérdését, és olyat is, ahol a polgármester természetben adott támogatással (tűzifa) próbálta az uzsorára vonatkozó igényt mérsékelni.

Az uzsorásokkal, ha nem is váltak a helyi közösség megbecsült tagjaivá, a helyiek megtanultak együttélni: „*Kedvükbe kell járni, ápolni a jó kapcsolatot, de nem veszem emberszámba őket.*” „*Utálom őket, mert rájuk vagyok utalva.*” De említettek olyan uzsorást is egy kis faluban, akiről a falu pontosan tudta, mivel foglalkozik, mégis a falu – ezen belül is a nem cigány társadalmom – megbecsült tagja volt. Mint ahogy arra is hallottunk példát, ahol a helyi képviselőtestület több tagja is hitelezőként szerepel a kamatos pénz körforgásában.

Egy helyszínen hallottunk arról, hogy a helyi boltos úgy ad hitelbe, hogy a fizetéskor többet kell fizetni, mint a termék hivatalos ára. „*Ha veszek tíz doboz cigit, akkor tizenkettőt fizetek majd ki.*” De egyébként inkább az jellemző, hogy a boltosok felár nélkül adnak hitelbe a megszorultaknak. Ugyanez jellemzi a kocsmák működését is. Inkább feltevésként, semmint mért és bizonyított tényként tudjuk azt állítani, hogy az uzsora egyre inkább kiszorítja a bolti, kocsmái hitelezést. Az adósoktól az uzsorások már a kifizetés pillanatában elveszik a törlesztést, így tulajdonképpen nem marad arra pénz, hogy az egyéb törlesztésekkor plusz pénzt fizessenek.

Szintén csak becslés szintjén, de érdemes említést tennünk arról, hogy mekkora nagyságrendet is jelent a kamatos pénz a Csereháton. Kérdőíves felvételünk adatai szerint a Cserehát falvaiban a háztartások 39%-a roma – ez az arány az általunk vizsgált 30 tele-

pülésen mintegy 2000 családot jelent. Amennyiben elfogadjuk válaszadóink 20–50%-os becslését arra nézve, hogy hányan is szorulnak rá erre a hitelre településneként, durván 4–500 családot kapunk eredményként. (Itt szintén hangsúlyozzuk, hogy a térség városai nem szerepelnek a mintánkban). Szorozzuk fel ezt a számot az általunk mért havi háztartási deficitek alsó és felső összegével, és így havi 12 és 75 millió forint közötti összeget kapunk. Valószínűleg utóbbi összeg áll közelebb a valósághoz. Mindezek alapján becslésünk szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében havi többszáz millió forint az, ami uzorakölcsönként működik.

Roma történet-e a kamatos pénz?

Az uzora kapcsán nem lehet megkerülni azt a kérdést, hogy ez a típusú pénzügyi kiszolgáltatottság és az ezzel való visszaélés csak és kizárólag a romákra jellemző-e? A napi publicisztika szintjén folyamatosan találkozunk erre való utalással, ami egyrészt, mint a szegénységük egyik legfőbb oka jelenik meg, másrészt mint a cigányok cigányok általi kizsákmányolásának szimbolikus esete.

Kutatásunk alapján azt mondhatjuk, hogy alapvetően romák érintettek a kamatos pénzben, de nem kizárólagosan. Mind az uzorások, mind a kamatos pénzt felvevők között találunk többségi „parasztokat” is, de túlnyomórészt romákkal találkozunk mindkét oldalon. Találtunk olyan esetet, amikor roma uzorás ad hitelt nem roma klienseknek, kicsi, stabil és fix klienskörrel fenntartva. Ugyanakkor olyan esetről is hallottunk, amikor a nem roma önkormányzati képviselő ad kamatos pénzt a roma ügyfeleknek. Ezek azonban inkább csak a kivételt erősítő szabályok, semmint azt lehetne mondani, hogy a kamatos pénz „szívak”. A fókuszcsoportos vizsgálatokban szinte minden esetben roma uzorásokról számoltak be válaszadóink, amit elsősorban azzal indokoltak, hogy „paraszt” (a szó náluk a többségi társadalmat fedi) nem adna nekik kölcsön. Statisztikailag is érvényes adatokkal nem rendelkezünk minderről, ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy mindez miért alakult ki, miért a romák érintettek leginkább az ilyen típusú pénzügyi kiszolgáltatottságban?

A válasz egyrészt következik a tanulmány bevezetőjében taglalt helyzetelemzésből: a szegényeken belül a romáké a legkiszolgáltatottabb csoport is, akiknél a családi-baráti háttér nem nyújt olyan támaszt, amelyre végső esetben pénzügyileg is tudnának hagyatkozni. A formális pénzintézetek sem nyújtanak számukra olyan szolgáltatásokat, melyek a tartós szegénységből ki tudná őket segíteni. Folyamatos pénzügyi krízisben vannak, amely helyzetben a kamatos pénz az egyetlen elérhető forrás. Feltételezésként tudjuk megfogalmazni, hogy a hasonló helyzetben többségi emberek nagyobb eséllyel rendelkeznek olyan közeli-távoli családtagokkal, barátokkal, akik rövidebb-hosszabb ideig pénzügyileg is ki tudják őket segíteni. Ezen kívül a pénzintézmények nem ab ovo utasítják őket el.

Szintén feltételezés, hogy a roma uzorás számára, amennyiben nem egy viszonylag kis, stabil, általa jól ismert ügyfélkörrel rendelkezik, a kliens romasága egyfajta fedezetet is jelent. Főként mert a családon, rokonságon keresztül elérhető, kiszolgáltatottsága pedig nem teszi valószínűvé, hogy akár a hivatalos intézményekhez fordulna, az ő ellenében.

Egy következő magyarázó ok a szociális transzferek nagysága lehet: egy több gyer-

mekes roma család által „kapható” szociális transzfer-csomag nagysága azt a szintet képviseli, amit érdemes kamatos pénzzel lecsapolni, ezzel szemben egy alacsony nyugdíj valószínűleg nem lenne „piacképes fedezet”. Az uzsora és a szociális transzferek közötti összefüggés egy további okból is érdekes lehet: nemzetközi tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a tágan értelmezett szociális juttatások megcsapolása egy alapvető momentuma az uzsorának. Az EU-csatlakozás előtti időszakban elsősorban csehországi és szlovákiai romák kértek menekült státuszt több EU tagállamban. Amíg kérelmeiket elbírálták, a menedékkérőknek járó adott állambeli szociális támogatásokat, segélyeket kapták – ezekből a legtöbb esetben az anyaországi uzsorásaikat fizették ki. Talán nem erőltetett a hazai szociális támogatásokkal történő visszaélésekkel kapcsolatos párhuzam, hiszen ezen „plusz” szociális transzferek jelentős része is az uzsorásoknál köt ki. (Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy maga az uzsorás papíron ne lenne jogosult szociális segélyekre és ezeket ne venné fel.)

A harmadikként említhető ok a – szintén a tanulmány elején már említett – anómia. Az egy adott közösséget összetartó belső erők, szövetek meggyengültek, akár szét is fozlottak, és semmi nem vette át a helyüket. A roma közösségeket a nem roma környezet egyszerre konstruálja és elutasítja. Többnyire sikertelen integrációjukat a helyi nem roma közösségben közhely számba menő előítéletekkel indokolja. A helyi mikrotársadalom gazdasági szerkezetébe – ha még van ilyen – nem tudnak bekapcsolódni a romák, vagy csak nagyon eseti módokon; a szociális szerkezetbe is csak, mint a társadalom eltartottjai. Csonka mikrotársadalmak jönnek létre rettenetesen szétszakított hierarchikus viszonyokkal. A több nemzedéken keresztül elsajátított magatartásminták használhatatlanná váltak, csak a magukrahagyottság keltette apátia maradt, ami néha kiszámíthatatlan dühbe csap át. Ebből az apatikus helyzetből érthető meg az a „belenyugvás”, ami a hosszú távú eladósodás, teljes anyagi kiszolgáltatottság vállalásához kell.

Az uzsora lehetséges kezelése mikrohitel programmal

Mind politikai szinten,¹⁸ mind civil oldalról megfogalmazódott annak lehetősége, hogy az uzsora problémájára a mikrohitelzés adhat adekvát választ. Tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé a mikrohitelzés, ezen belül is az itt hangsúlyos csoportos hitelzés módszerének részletes tárgyalását. Mindazonáltal nem kerülhetjük meg az eredeti modell érintőleges bemutatását, annak adaptálásának magyarországi tapasztalatait, és az uzsorával kapcsolatos alkalmazhatóságának kérdéseinek rövid elemzését. Ezt azért is fontosnak is tartjuk, mert szinte bármelyik megnyilatkozást áthatja a mikrohitelzés (annak is a *Grameen Bank* által alkalmazott) módszere iránti lelkesedés, annak részletes ismertetése és adaptálhatósága mindig figyelmen kívül marad.

A csoportos hitelzés legfontosabb innovatív értéke abban rejlik, hogy Muhammad Yunus nem csupán egy jól működő rendszert talált ki, hanem egy olyan módszert alapított (adaptált a helyi környezetre), ami a helyi problémákra ad adekvát választ. Ebből következően, bár a csoportos hitel jól bevált Bangladesben és más azonos problémával küzdő

¹⁸ http://www.europarl.europa.eu/news/public/story_page/016-19654-030-01-05-902-20080125STO19645-2008-30-01-2008/default_hu.htm

országban, egyáltalán nem szükségszerű, hogy a módszer más társadalmi-gazdasági-kulturális jellemzőkkel bíró országban is sikeresen működjön. A Grameen Bank fő céljai szerint banki szolgáltatást kívánt nyújtani a bankok által ki nem szolgált rétegeknek, s azok gazdasági önállóságukat növelni, kizsákmányolásukat pedig megakadályozni óhajtják.

A bankképtelenség Magyarországon is jellemzője az uzsorával is érintett hátrányos helyzetű csoportoknak. A magyarországi helyzet annyiban eltér a fejlődő országokétól,¹⁹ amennyiben a bankképtelenség más okokra vezethető vissza. Amíg a fejlődő országokban a szegénysorban élő lakosság ingatlanját azért nem lehet fedezetként felhasználni, mert ezekben az országokban a földtulajdon-nyilvántartás nem tartalmazza ezeket a tulajdoni jogokat – fejletlen a nyilvántartási rendszer, vagy hiányzik a regisztráció –, addig idehaza az ingatlanok tulajdonjoga többnyire tisztázott. Ez tehát elvileg nem lehetne akadálya a hitelnyújtásnak. A gondot ezeknek az ingatlanoknak a terhelhetősége – értékük és értékesíthetőségük – jelenti.

A bankképtelenség a kereskedelmi banki értelemben elfogadható fedezet hiánya mellett más okokra is visszavezethető:

- rendszeres és terhelhető jövedelem hiánya;
- a hiteligénylés adminisztratív részének bonyolultsága;
- rendezetlen korábbi hitelek, rossz adóminősítés;
- pontosan megfogalmazott hitelfelhasználási cél hiánya.

Ezeknek a problémáknak az együttes kezelésére a mikrohitel, így a csoportos hitel sem képes.

A mikrohitelezés és csoportos hitelezés technikájának megvalósíthatósága már magyarországi példán is tanulmányozható. Az alábbiakban a mikrohitelezés uzsora elleni alkalmazhatóságát a Mikrohitel ZRt. e területen szerzett tapasztalatainak felhasználásával tárgyaljuk.

A magyarországi szóhasználat nem különbözteti meg a mikrohitelezést a csoportos hitelezéstől. A csoportos hitelezés a mikrohitelezés egy – másutt, főleg fejlődő országokban elterjedt – módszere. Azonban nem minden mikrohitel program alapul csoportos hitelezési metodikán. Ezt azért is fontos pontosítani, mert a politikus, szociális szakemberek megnyilatkozásaiból egyértelműen kiderül, a mikrohitelezés uzsora elleni alkalmazhatóságának tárgyalásakor egyértelműen a Grameen Bank által „feltalált”, szolidaritás alapú csoporthitelre gondolnak. Mi a következőkben ezért a csoportos hitellel foglalkozunk.

A csoportos hitel azonban épp azoknak a pénzügyi kríziseknek a kezelésére nem alkalmas, amit a fókuszcsoporthaink során tapasztaltunk. Alkalmazhatóságának korlátai vannak.

A csoportos hitel a legtöbb országban gazdasági tevékenységek – vállalkozói vagy nem regisztrált keretek közt működő jövedelemtermelő – finanszírozására szolgál. Ezek számunkra megdöbbentően alacsony összegű hitelek, amelyek épp az adott országban jellemző, alacsony piacra jutási költségek miatt jelenthetnek valódi segítséget. Fogyasztási célokra, háztartási pénzügyi krízisek kezelésére nem vagy csak ritkán nyújtanak ilyen hitelt.

A csoportos hitelek esetében csak az utóbbi időben és néhány országban vált elérhe-

¹⁹ Hernando de Soto: *The Mystery of Capital*, Basic Books, NY, 2000.

tővé a hitellehetőség mellett a betétgyűjtés. A kihelyezett hitelek tőkeigényét szinte minden esetben nemzetközi támogató szervezetek biztosították. Magyarországon a csoportos hitelprogramhoz is PSZÁF-engedély szükséges, amely megszerzése a HPTv alapján lehetséges. Ugyanígy a betétgyűjtés is engedélyköteles, de tapasztalatunk szerint jelenleg nincs olyan pénzpiaci szereplő, aki csoportos hitelezéssel kívánna foglalkozni, és már rendelkezik azzal, vagy tervezi, hogy folyamodik betétgyűjtési engedélyért.

A fókuszcsoport-résztevők többsége szerepel a KHR-adatbázisban (korábban BAR-lista), azaz banki feketelistán van nem fizetett tartozás miatt. Bár léteznek idehaza olyan hitel-lehetőségek, amelyek úgy hirdetik magukat, hogy „BAR-listásoknak is elérhető”, egy prudens átlátható és – nem utolsó sorban – biztonságosan működő hitelprogram nem teheti meg, hogy ügyfeleit kifejezetten ebből a körből toborozza. Kifejezetten veszélyes lenne ez egy olyan konstrukció esetében, amely bármilyen formában állami forrással, vagy állami szerepvállalással valósul meg.

A Mikrohitel ZRt. tapasztalata szerint a hitelek vissza nem fizetésének nem kizárólag gazdasági okai vannak. Az érintettek nemcsak a hitel esetleges felvételekor kerülnek pénzügyi krízisbe, hanem – főként ha a hitelfelhasználás célja nem jövedelemteremtés – a visszafizetéskor is. Az uszorakölcsön nem tudna működni, ha mögötte nem állna az erőszak vagy az erőszakkal fenyegetés, illetve paradox módon az a tény, hogy még egy rossz adós is kaphat hitelt. Ha a csoportos hitel visszafizetésére vonatkozó egyedüli preszszionáló tényező a hasonló anyagi helyzetű adósok késztetése, akkor szinte minden más háztartási kiadás előnyt fog élvezni ezzel szemben. Az adóstársak közt pedig ahelyett, hogy kialakulna a visszafizetés irányába mutató nyomás, inkább mindenki felfüggeszti a fizetését: maximalizálva a hasznát – minimalizálva a veszteségét.

E mögött sajnos az a tény is megtalálható, hogy adósaink pontosan tisztában vannak azzal, hogy nem fizetés esetén egy jogerős bírósági határozatra hosszú éveket is várni kell, ha pedig megvan a végrehajtást elrendelő határozat – és épp az uzsora által leginkább sújtott háztartások esetében – nem lesz mit végrehajtani. Így szinte semmi kockázattal járunk a visszafizetés megtagadásával, mert – afféle játékelméleti dilemmaként – pontosan tudják, hogy ha már csak egy valaki nem fizet a csoportból, akkor további hitelre úgysem számíthatnak.

Ahogy a külföldi szakirodalom is említi,²⁰ a visszafizetési morál tekintetében mérvadó, hogy mennyire „közeli” az adott hitelszervezet, mennyire érzik magukhoz közelállónak a hitelfelvevők. Az uzsora Magyarországon, mint láttuk többnyire a roma társadalmat károsítja. Az érintettek számára nemcsak az uzsora jelent sajátos problémát, sajnos az élet számos más területén is éri őket diszkrimináció: szenvednek a szegregáltságtól. Ennek a jelenségnek egyik megjelenési formája tulajdonképpen a bankképtelenség is, illetőleg az a tény, hogy a hagyományos banki háttérrel a többségi társadalom intézményrendszerének tekintik, olyan intézménynek, amellyel szemben nem számít bűnnek vagy szegénynek, ha megszegik a nomáit, megsértik a visszafizetésre vonatkozó kötelezettséget.

Mint azt az egyik Mikrohitel ZRt. csoportos hitelprogramjáról szóló szakértői jelentés (Korinsky P. és Soltész A., 2007) megállapítja, a program ún. *cash-poor* környezetben működött. Ez azt jelentette az értékelők szerint, hogy a vizsgált közösségen belüli tranzakciók egyfajta virtuális tartozás-követelés jóváírási rendszerben valósultak meg. A nyúj-

²⁰ Market Segmentation Study, MFC, 2007.

tott szolgáltatások – például valaki elviszi a szomszédját a városba autójával bevásárolni –, anyagi ellenértékét nem pénzben, hanem ellenszolgáltatásban, valamilyen átadott ingóságban stb. ellentételezi az illető. Ennek oka az, hogy – mint azt a kutatás során láttuk is – a kiadásokhoz képest a háztartási bevételek irreálisan alacsonyok. A fókuszcsoportos vizsgálatok és saját terepmunkánk tapasztalatai alapján azonban a helyzet a Cserhátan nem jellemezhető a fent leírt cash-poor környezettel. Ugyan tényleg alacsony a rendelkezésre álló készpénz mennyisége, de ez nem jelenti azt, hogy szimbolikus javak vennék át annak helyét, vagy hogy egyfajta reciprocitási elven működő szívesség-rendszer jönne létre. Tapasztalataink alapján a legkisebb – szívességnek is nevezhető – szolgáltatás is be van árazva, pontosan lehet tudni, mennyibe kerül egy szerszám „kölcsonzése” egy napra, mennyibe kerül egy fuvar a legközelebbi hipermarketbe, mennyiért lehet a szomszédságban eladni egy frissen fogott halat vagy egy hurokkal vadászott vadat. Az árak általában azonnal fizetendők, ha erre mégsincs mód, akkor a következő segélyosztáskor kell törleszteni. Az ténylegesen előfordul, hogy az egymásnak tartozások egészen kusza, már-már követhetetlen – és ebből adódóan kiegyenlíthetetlen – rendszere jön létre, melynek végén – mint az várható – mindenki veszít. Ugyanakkor az ilyen helyzetek nem egy szimbolikus reciprocitási rendszert hoztak létre a Cserhát roma közösségeiben, hanem egy szorosabb pénzügyi elszámolási rendszert, illetve az uzorások „piacnyerését”.

Ez a tény a hitelprogramot is negatívan befolyásolta, mivel a hitelezett „üzleti ötletek” nagyrészt a szintén a közösségben élő – „cash-poor” – személyek számára nyújtott szolgáltatásokat voltak hivatottak finanszírozni (például ruházati termékek beszerzése nagyobb tételben a távoli kínai piacon, s annak helybeni terítése). Ezek az ügyfelek azonban bár helyi értelemben keresletet jelentettek ezekre az árukra, szolgáltatásokra, de az általuk nyújtott ellentételezés nem volt megfelelő a hitel törlesztésére. (Hiába tudták pontosan az adósok, hogy ki mennyivel tartozik önekik, a hitel törlesztését nem tudták teljesíteni, mivel ők sem készpénzt kaptak adósaiktól.) Egy klasszikusnak nevezhető adósságcsapda indult be, a körbetartozások egyre kuszábbá váló rendszere miatt a jövedelemtermelő tevékenységek befulladások, a kezdő vállalkozói hitelek – önkényesen és szükségből – fogyasztóiá alakultak. Ez természetesen a visszafizetési lehetőségeket is minimalizálta.

Írásunk terjedelmén túlmutat annak a társadalmi jelenségnek a tárgyalása, amit talán a tartós rossz anyagi helyzetből következő felfokozott és kontrollálhatatlan fogyasztási igényként lehetne meghatározni. A fókuszcsoportos interjúk során spontán említésként több esetben hallottuk, hogy ha nagyobb összeghez jutnak a kérdeztettek, nehéz megállni, hogy ne vegyenek meg a hétköznapiakban nem megengedhető dolgokat a gyerekeknek, „hogy ők is élhessenek legalább ilyenkor”, vagy maguk ne ruházzanak be a megélhetéshez nem feltétlen szükséges – többnyire híradástechnikai – javakba. Mindezt sajnos az ezt a réteget fokozottan befolyásolni képes tömegmédiából áradó fogyasztói értékrend tovább fokozza. Ez a jelenség egy hitelprogramot sajnálatos módon akként érint, hogy magas annak a kockázata, hogy egy tartósan nélkülöző, a legszükségesebb javakat is szűken vagy még úgy sem megvásárolni képes háztartás a megszerzett hitelt még a legkomolyabb kezdeti szándék esetén sem a célnak – legyen az vállalkozói vagy akár hitelkiváltási – megfelelően használja fel. Ezt a kockázatot lehet különféle megoldásokkal csökkenteni (kifizetés közvetlenül a szállítónak, hitelösszeg részletenkénti folyósítása stb.), de ez egyrészt a program költségét növeli, másrészt nagyfokú körültekintést igényel a program tervezésekor.

Az általunk ismert csoportos hitellel finanszírozott csoportok bár nagyon rossz anyagi körülmények közt élnek, de *soha nem a helyi társadalom leghátrányosabb helyzetű rétegei*. Ez a tény összefügg azzal, hogy a csoportos hitel a motivált emberek számára kínál lehetőséget, vagy legalábbis egy-egy csoport motiválttá és csoportos hitel alapon „bankképesé” tehet egy-két személyt. Semmiképpen nem alkalmas olyan szociálpolitikai eszközként, amely a mélyszegénységben és a társadalom leghátrányosabb helyzetű rétegeinek tartós vagy krízis jellegű pénzügyi problémáin segítsen. A mikrohitelzés, ezen belül is a csoportos hitelzés, a rossz anyagi helyzetű, bankok számára vállalhatatlanul nagy kockázatot – és ezzel fordítottan arányosan alacsony nyereséget – jelentő népcsoportból azok számára jelenthet pénzügyi megoldást, akik motiváltak, rendelkeznek bármiféle gazdasági jellegű elképzeléssel – vállalkozási ötlettel – és kapcsolatrendszerük széles, helyi közösségben élvezett reputációjuk magas.

Összefoglalás

Kutatásunkban 2008 tavaszán kérdőíves és fókuszcsoportos módszerrel gyűjtöttünk adatokat az uzsora működéséről a Csereháton. Kísérletet tettünk feltárni az uzsora általi adósságsapa kialakulásának hátterét és az áldozatok háztartási gazdálkodásának jellemzőit. Emellett magára az uzsorára, annak működésére vonatkozóan gyűjtöttünk információkat. Erőfeszítéseink ellenére csak egy volt uzsorással tudtunk találkozni, így aktív, jelenleg is e tevékenységet folytató személlyel nem készítettünk interjút.

A kutatásba bevont személyek háztartásaira szinte kivétel nélkül magas költségvetési deficit jellemző. A háztartások rendkívüli események nélkül is gyakorlatilag folyamatos pénzügyi krízisben vannak, forráshiányukat csak ritkán tudják rokoni-baráti kölcsönökből fedezni, mivel környezetüket is hasonló anyagi körülmények jellemzik. Az élő kereskedelmi banki hitelek csak egészen kevés esetben jellemezték a kérdezetteket, ugyanakkor az ún. banki feketelista (korábban BAR-lista, ma KHR) már gyakrabban akadályozza hitelfelvételüket. A magas kamattal dolgozó Provident már több településről is „kivonult”, azaz nem nyújt hiteleket a „cigánysoron”.

A kérdezettek viszonyulása az uzsorához, illetve az uzsorásokhoz nem egyértelmű. Az uzsora a kérdezettek számára gyakorlatilag az egyedüli azonnali pénzhez jutási lehetőséget jelenti, ennek hiányában nem tudnának a valódi krízishelyzetükben megoldást találni. Bár méltatlanul magasnak érzik a hitelre rakódó kamatot, nem készítenek pontos számítást az éves kamatra vonatkozóan, nem vetik össze más opciókkal – kereskedelmi bankok vagy éppen a Provident ajánlatával –. A megegyezés fix összegre vonatkozik: *X* összegű hitel esetében annak a kétszeresét – ritkább esetekben 30–50% százalékkal megnövelve – kell megadni. Az adósok próbálják megadni határidőre a tartozást, hogy ne növekedjék irreálisan magas összegig a tartozást. Az uzsorások ugyanakkor abban érdekeltek, hogy az adósok a következő hónapban is rendelkezzenek hitellel, hiszen ez biztosítja számukra a bevételt. Ezt vagy úgy érik el, hogy valamekkora összeget „kinnhagynak” az adósnál – azaz nem követelik annyira intenzíven határidőre a tartozást – vagy hamarosan ismét ajánlkoznak a hitelnyújtás lehetőségével. A kérdezettek szerint mintegy 50 ezer forint az az összeg, aminek nem megfizetése már fizikai atrocitáshoz vezethet az uzsorások részéről. Megjegyzendő azonban, hogy a fókuszcsoportok tanulságai alapján, az

uzsora sokkal inkább az erőszakkal való fenyegetettség alapján működik. A résztvevők sehol nem számoltak be személyes tapasztalatról, elszenvedett erőszakról, ugyanakkor mindenki ismert olyan személyeket vagy eseteket, ahol valóban tettlegességre került sor, vagy a tartozás rendezése az áldozat ingatlanjának elvételével végződött. Másrészt egy hasonló jövőbeni hitel lehetőségét játssza el a rossz adós. Általános vélemény, hogy az uzsora egy olyan csapdahelyzetet jelent, amiből majdnem lehetetlen kilábalni – ezzel tisztában vannak azok is, akik kényszerből mégiscsak felveszik.

A szegénység nem új keletű jelenség Magyarországon, az 1990-es években inkább nyilvánossá válása, majd annak mélyülése okozott sokkot. A szegényedés egyrészt azon emberek növekvő számra utal, akiket vagy a szociológusok soroltak a szegények közé, vagy akik magukat érezték magukat annak; másrészt utal arra a távolságra is, amely az egyre tehetősebb csoportokat elválasztotta a nincstelenektől. A romák túlnyomó része, különösen a gazdaságilag leszakadó térségek falvaiban lakók, az utóbbi csoportba tartoznak. Szegénységük nem egydimenziós, nem csupán kevesebb jövedelmet jelent, hanem összetett, egymás negatív hatásait erősítő komplex leszakadást, deprivációt. A jövedelmi szegénység egyik legfontosabb oka a munkahelyek és a munkajövedelmek hiánya, ami kihat a család/háztartás egészségügyi, lakhatási, iskoláztatási körülményeire és jövőbeli esélyeire egyaránt. Nem csak a romák alkotják a tartósan szegénységben, mélyszegénységben élők csoportját, de ők nagyobb eséllyel kerülnek ilyen élethelyzetbe, mint nem roma honfitársaik.

A szegénység kiszolgáltatottságot jelent, aminek pedig – szereposztásszerűen – vannak hasznélvezői. Az 1990-es évek közepén terepmunkákon gyakran találkozhatott a kutató azzal, hogy a romák tartoznak a boltban, a kocsmában, amely tartozásokat némi felárral kell aztán rendezniük. E történetek klasszikusan negatív szereplője volt a szegénységet kihasználó boltos, a garázskocsmát, fél-legális kimérést üzemeltető helyi elöljáró, aki a szociális támogatásokból már a kifizetés előtt leszedi a tartozást és a maga hasznát. Többszörösen kiszolgáltatott helyzetben voltak már ezek az emberek is. E történetekhez képest megdöbbenőek voltak a – főleg szlovák és cseh, majd később román – kutatóktól, civil szakemberektől hallottak, melyek az ottani uzsorakölcsönökről, és az ezek nyomán kialakuló drámai élethelyzetekről, bűntényekről szóltak. A más országok szomorú történetei mára hazai valósággá váltak. Ha öt-hat éve kérdeztük roma szervezeti vezetőktől, hogy mi a legégetőbb problémája a helyi közösségeknek, akkor a munkanélküliség és az előítéletek után a kocsmák és a játékgépek szerepeltek a felsorolásban. Mára ezen a listán az uzsora került dobogós helyre. A napi sajtóban, a médiában egyre gyakrabban találkozunk az uzsorakölcsönök tényfeltáró leírásával, de egyre gyakrabban indirekt módon is: felgyulladt házak, elrabolt gyerekek és egyéb bűncselekmények háttérben sokszor áll az uzsoratartozás, mint ok.

A miértekre és hogyanokra kerestük a választ kutatásunkban. Az igazat megvallva mindkét kérdéscsoporttal kapcsolatosan csak félig-meddig beigazolódni látszó hipotéziseink vannak, néha ezekről is kiderül, hogy csak helyi érvényűek.

Az uzsora okaként természetes válaszként adódik a szegénység. A háztartások a rendelkezésükre álló bevételekből nem tudják fedezni megélhetésüket sem, még akkor sem, ha kiadásaik a létminimum felét alig érik el. Ehhez a kiadási szinthez – szinte kivétel nélkül – magas háztartási deficit párosul, a háztartások jelentősen többet költenek, mint amennyi bevételre szert tudnak tenni. A krónikus pénztelenséget nem tudják banki szol-

gáltatások segítségével orvosolni, mert bankképtelenek. A bankok kockázatkerülési stratégiája így érthető: a megélhetési, fogyasztási kölcsönöknek nem lenne fedezete, ráadásul a potenciális kliensek jelentős része szerepel a banki feketelistán, rossz adós. A fedezet és ügyfélminősítést „rugalmasan” kezelő pénzügyi vállalkozások (mint például a Provident, a Credigen) szintén kivonulni látszik a piac ezen szegmenséből, mert túl magas kockázat párosul az akadozó bevételekkel. Tökéletes terep az uzsorások számára.

Ha csak a szegénységgel akarnánk magyarázni a kamatos pénz elterjedését, akkor feltelezhetnénk, hogy roma és nem roma áldozata egyaránt van. Ez csak részben van így: kutatásunk alapján mind az adósok, mind a hitelezők között többnyire romákat találunk, de nem kizárólagosan. „Paraszt” uzsorás éppúgy akad, mint roma hitelező nem roma adóskörrel – mégis alapvetően roma történetnek tűnik a kamatos pénz²¹. Ennek okaiként azt mondhatjuk, hogy egyrészt jelentősen különbözik az adott települések roma és nem roma társadalmának demográfiai szerkezete: előregerdő és csökkenő számú „paraszt”-társadalom szembeül a fiatal és növekvő számú roma közösségekkel. A nem romák jellemzően vagy elköltöznek az aprófalvakból, vagy annak részben-egészében elitjét jelentik, szemben a helyi társadalmakban köznépi státusban álló romákkal. A többségi szegényeknek nagyobb valószínűséggel vannak másutt lakó, nem feltétlenül szegény rokonaik, ismerőseik, akikre alkalmasint támaszkodhatnak. Számukra lehetőségként a helyi takarékszövetkezetek is adóttak, ha csak nincs rossz banki előéletük, valószínűleg kaphatnak hitelt.

Nem minden településen van uzsorás, és kamatos pénz, ahol laknak romák és szegények. Mivel azonban nem rendelkezünk ilyen típusú statisztikákkal, csak hipotézisként fogalmazhatjuk meg, hogy minél nagyobb egy településen belül a (mély)szegénységben élő romák aránya, annál valószínűbb az uzsora megléte. Ez a Cserháton akár érvényes is lehet, de tapasztalataink szerint az ország más részein nem feltétlenül az. Ismerünk olyan településeket, ahol jelentős számú roma kisebbség él, többségük szegénységben, az uzsoráról mégis csak, mint elborzasztó „idegen” példáról hallottak. Vagyis pontosabb az a megfogalmazás, hogy jövedelmi, megélhetési, demográfiai és antropológiai változók együttese határozza meg azt, hogy a szegénység párosul-e az uzsorával.

Visszatérve a tanulmány bevezetőjében említett gondolathoz: önmagában a szegénység nem okoz ilyen fokú kiszolgáltatottságot és visszaélést a kiszolgáltatottsággal. Annak, hogy az uzsora kialakuljon, és elfogadott gyakorlattá váljon, valami sokkal mélyebb oka kell legyen. Ezt az okot a helyi közösségek, mikrotársadalmak szétbomlásában, egyfajta anomikus állapot kialakulásában találtuk meg. Nincsenek olyan helyben elfogadott normák, írott vagy íratlan szabályok, nincs olyan társadalmi szövet, ami megakadályozná azt, hogy egy közösség bármely tagja rendszeresen és tervezetten, a többiek szegénységének kihasználására építse megélhetését, és így tegyen szert vagyonna.

Ebből adódóan nem válaszolható meg egyszerűen az a kérdés sem, hogy mit lehet tenni az uzsora-típusú kiszolgáltatottság ellen. Ugyanis a fentiekből következően kiszolgáltatottságból adódó helyzetek rövid időn belül akkor is újratermelnék a fenti viszonyokat, ha varázsütésre, egy országos konszolidációs program eredményeként mindenki uzsorakölcsöne rendeződne. A jogi-rendészeti szabályozás – jelesül tiltás és büntetés – is

²¹ Kutatásunkban szinte kizárólag roma válaszadóink voltak, de véleményük egybeesett egyéb terepmunkáink tapasztalataival.

csak tüneti kezelés lehetne, kevésbé nyíltan, és talán kisebb mértékben, de valószínűleg tovább folya az illegális pénzkölcsönzés. Tanulmányunk készítése során felsoroltunk néhány fejlesztési–támogatási módszert, amely segíthetne azon krízishelyzetek megoldásában, melyek az uzsorakölcsön felvételéhez vezetnek. Közös ezekben, hogy mindenképpen helyi, többszereplős kezdeményezések, civil és önkormányzati együttes részvétellel, közösségfejlesztést is tartalmazó programelemekkel. Amennyiben egy ilyen jellegű pilot-programot végig tudnánk vinni néhány településen, az – megfelelő kampánnyal párosulva – hólabda effektusként vonzhatná az újabb településeket, és helyi adaptációk születhetnének.

Felhasznált irodalom

- Babusik Ferenc (2007): *A 2006–2007. évben belépettek, illetve a programot 2007-ben befejezők interjúinak elemzése*, Delphoi Consulting.
- Banerjee V., Abhijit – Duflo, Esther: The Economic Lives of the Poor, *Journal of Economic Perspectives*, 2007/21, 141–167.
- Béres Tibor – Nagy A. (2008): Aligból valami – A takarékszövetkezetek működése és a település egyenlőtlenség. *Tér és Társadalom*. 22, 4, 97–113.
- Kertesi Gábor (2000): Ingázás a falusi Magyarországon. Egy megoldatlan probléma. *Közgazdasági Szemle*. 47, 10, 775–798.
- Korinsky, Piotr – Soltesz Anikó (2007): *Autonomia Microcredit Program for Roma, Observations and Recommendations*. Értékelés a UNDP megbízásából. Kézirat.
- Köllő János (1997): A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon. *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 8, 2, 33–61.
- Molnár Hella (2006): *Uzsorás szerződés a gyakorlatban*. Thesis – Az ELTE Állam és Jogtudományi Doktori Iskola elektronikus folyóirata. 1. 39–50. [https:// www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/elektronikus/themis/Themis%20-%202006.%20Junius.pdf](https://www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/elektronikus/themis/Themis%20-%202006.%20Junius.pdf)
- TÁRKI (2007): *Háztartás monitor 2007. A magyarországi háztartások anyagi és munkaerőpiaci helyzete*. Budapest.